

СИМВОЛІКА ТРАДИЦІЙНИХ МОТИВІВ УКРАЇНСЬКОЇ ВИШИВКИ

В статье затронуты проблемы символики украинской вышивки, которая содержит в себе большое количество мотивов, знаков, кодов, символов. Кроме того, представлены отдельные материалы, обращенные к другим возможным функциям орнамента в этнической культуре.

The problems of symbolism of Ukrainian embroidery that includes a great number of signs, codes, symbols and motives are investigated in this article. Besides, some materials describe possible functions of ornament in ethnic culture.

Орнаментика народного вбрання за давніх часів була своєрідним письмом. За ним прочитували все про власника одєжини – з якого роду, його соціальний та сімейний стан. Символіка вишивки на тканинах, зокрема на одязі, зберігає, нарівні з глибокою архаїкою, також і відображення тих процесів, які відбувалися в етнічній культурі українців та в українському суспільстві впродовж останніх кількох століть.

Вивченням української вишивки та її символіки займалися багато вітчизняних та закордонних учених. Так, зокрема її орнаментику вивчали Х. Вовк, Е. Кольбенгайер, М. Біляшівський, іконографію, стилістику, типологію – М. Селівачов та ін. Опираючись на доробки попередників, нові акценти в наукову інтерпретацію цього надзвичайно багатого етнографічного матеріалу внесли І. Гупгула, Г. Павлунський, Ю. Нікіщенко, Д. Щербаківський, Н. Юсова. Це далеко не всі автори, праці яких зробили чималий внесок у вивчення української вишивки та її орнаментів.

Статтю присвячено проблемам символіки окремих орнаментальних груп у вишивках на одязі українців.

Вишивка — один із видів народного декоративного мистецтва; орнаментальне або сюжетне зображення на тканині, шкірі, виконане різними ручними або машинними швами; один із найпоширеніших видів ручної праці українських жінок і, зокрема, дівчат. Вишивку вживають в українському народному побуті передусім на предметах одягу, в основному на жіночих і чоловічих сорочках. Крім тогу, вишивки поширені на предметах домашнього вжитку, як наліжники, обруси, наволочки, рушники тощо [3].

Вишивка — це не тільки майстерне творіння золотих рук народних умільців, а й скарбниця вірувань, звичаїв, обрядів, духовних устремлінь, інтелекту українського народу. Численні орнаментальні зображення тварин, птахів, рослин, дерев, квітів стверджують, що наші предки обожнювали їх, опоетизовували природу не лише у фольклорі, а й у декоративному

мистецтві. Наприклад, рушники з вишитими зображеннями голубів, півнів, коней, хрестиків тощо були своєрідними оберегами, що захищали людину від злих сил. Вагоме значення мала й кольорова символіка (червоний — любов, жага, світло, боротьба; чорний — смуток, нещастя, горе, смерть; зелений — весна, буяння, оновлення, життя тощо). Солярні знаки, схематичні фігури Сонця, Берегині, Дерева життя, вишиті на тканині, є ще одним свідченням глибокої шаноби наших пращурів до Сонця, Матері, як могутніх, святих, життєдайних першооснов усього суцього. Крім того, вишивання як національна традиція сприяло формуванню у дівчат і жінок терпіння, відчуття краси. Дівчина мала вишивати милому сорочку, хустину, весільні рушники. Вишитий своїми руками одяг був одним із головних показників працьовитості майбутньої нареченої.

Вишиванням здавна займалися жінки, які з покоління в покоління передавали саме типові, яскраві зразки орнаменту, кольори, техніку вишивання. Вишивки, передаючи характерні ознаки місцевості, відрізняються одна від одної орнаментом, технікою виконання і гамою кольорів.

У далекій давнині основні мотиви вишивки відображали елементи символіки різних стародавніх культур. Протягом багатьох століть безпосередній конкретний зміст символів на вишивках поступово втрачався, але традиції їхнього використання не зникали. За мотивами орнаменти вишивки поділяються на три групи: геометричні (абстрактні), рослинні, зооморфні (тварини).

Геометричні (абстрактні) орнаменти властиві для всієї слов'янської міфології. Вони дуже прості: кружечки, трикутники, ромби, зигзаги, лінії, хрести (прості й подвійні). «З первинним віруванням у потойбічні сили наші пращури вишивали примітивні геометричні позначення: пряма горизонтальна лінія – символ землі, хвиляста – води, хрест – вогню та сонця. Вони мали велике значення у житті кожної людини» [4, 5]. Орнаментика говорила і про статус у суспільстві. Для селянських вишиванок притаманний квадрат, розділений на чотири частини, з крапками і кільцями у кожній з них – це символ засіяного поля чи нового господарського двору, ромб з видовженими сторонами – символ дерев'яного будинку, достатку, а розетка і многогранник – символи сонця. Мотиви «ромб», «ромб з гачками», «ромб з крапкою», «перехрещений ромб» надзвичайно поширені не лише в українській вишивці. Ромбічний орнамент відомий, починаючи з неоліту, впродовж двох десятків тисяч років. За етнографічними даними, нині він у всій своїй багатоманітності зустрічається в усіх народів світу. Походження цього мотиву різні дослідники пояснюють по-різному, але поки що продовжує домінувати точка зору, згідно з якою цей знак відноситься до символів родючості, запліднення [1]. Найчастіше мотив «ромб з крапками» трактують як засіяне поле [1], а оскільки цей знак часто зустрічається на жіночих статуетках періоду енеоліту, його також вважають одним із символів запліднення. Недаремно за етнографічними даними цей мотив часто зустрічається саме на весільному жіночому одязі та на одязі жінок, що

перебували в шлюбі перший рік – запліднення, народження дітей, продовження роду вважалось основним наслідком шлюбу, і прохання про це фіксувалось на сорочці. «Перехрещений ромб» відносять до давніх знаків, що символізували землю як певну територію - поле, ділянку, власність. Тобто він теж асоціювався з полем, землею, яка може дати врожай. На нашу думку, в комплексі ці тлумачення можуть призвести до виділення знаку жіночого єства, можливо, божества, яке «відало» процесами життя, народженням (а можливо, і смертю), відродженням природи навесні. До символів землі відносять також зображення квадрата. Відповідно найбільш узагальненим знаком неба виступає коло [3], хоча, як буде видно з подальшого матеріалу, саме небо могло символізувати різні природні явища і зображувалося саме за допомогою цих явищ, а коло найчастіше було солярним знаком.

Солярних знаків, символічних зображень сонця, а також вогню (невід'ємний сонячний атрибут) у аграрних народів досить багато — українська орнаментика в цьому випадку не є винятком. Це кола, хрести, модифікації хрестів, свастики, хрести в колі. Зокрема хрест у колі може бути як знаком сонця, так і знаком вогню (або блискавки — «вогню небесного»). Але сам по собі хрест ближчий до умовноантропоморфних зображень і може бути знаком чоловічого начала [4], а відтак наявність мотиву «хрест» у вишивках могла мати різну символіку: як бажання запліднення, так і апотропеїчну, оскільки вогонь і сонце, належачи до амбівалентних явищ, вважаються досить сильними оберегами [8].

Сьогодні на основі простих елементів у народній вишивці широко використовуються більш складні мотиви, як "баранячі роги", "кучері", "кудрявці", "гребешочки" та ін. В орнаменті вишивок зустрічається мотив "кривульки", або "безконечника", відомий ще з часів трипільської культури, тобто він з'явився значно раніше, ніж славнозвісний грецький меандр. Відомий візерунок "рожи" (зірочки, розетки) являє собою перехід від геометричного до рослинного орнаменту. Іноді він нагадує зображення сонця і сонячних променів [6].

В основі **рослинного** орнаменту лежить прагнення принести у вишивку красу природи. Навіть гранично умовні візерунки виникли в результаті спостереження реально існуючих у природі форм. В українській вишивці часто використовуються такі мотиви, як "виноград", "хміль", "дубове листя", "барвінок" та ін. Деякі з них несуть на собі відбиток стародавніх символічних уявлень народу. Так, мотив "барвінок" є символом нев'янучого життя, візерунок "яблучне коло", розділений на чотири сектори, з вишиванням протилежних частин в одному кольорі – символом любові. У сучасній вишивці зустрічається і древній символ "дерево життя", зображений переважно стилізовано у формі листів і гілок. Одним із найцікавіших в українській вишивці є мотив виткої гілки – нескінченного стебла, від якого у певному ритмі відходять квіти, листя, грона винограду [7].

Звернімося до мотивів, які в орнаментах вишивок на одязі зустрічаються найчастіше. Найдавнішими з них, на нашу думку, є мотиви, пов'язані з в'юнкими рослинами, зокрема "хміль", "хмелик", "виноград"; мотиви,

пов'язані з хвойними деревами, – "сосонки", "ялинки"; мотиви, що походять від зображення дуба. Ці орнаментальні мотиви ми можемо вивести з дохристиянських вірувань і вважати їх відносно архаїчними у вишивках на одязі. Почнемо з орнаменту "дубове листя". Він часто зустрічається в стилізованому вигляді у вишивках Київщини, Волині, Полтавщини, Східного Поділля.

Зображення дубового листя можемо пов'язати із символікою дуба, який був сакральним деревом слов'янського світу, символом життя, сонця, вічності буття, довгого віку та структури світобудови ("світовим деревом"). Таке зображення могло виступати як загальне побажання здоров'я, довголіття; вишите на плечових уставках жіночої сорочки, воно могло підсилювати руку, надавати їй міцності. Орнамент "дубове листя" міг слугувати й оберегом від лиха. Крім того, цілком вірогідно, на сорочці, як і на інших предметах, що входили до життєвого простору людини, могли бути наявними окремі міфологічні сюжети чи фрагменти креативних міфів. У такому випадку зображення дубового листя могло асоціюватися із кроною "світового дерева". Можливо також, що це зображення мало відношення до легенд та міфів про "вмістилище душі" (згадаймо їхні відображення в чарівних казках, де йдеться про скриню на вершечку дуба, в якій зберігається смерть або сила антигероя), і в такому разі цей орнамент набував значення захисту від смерті.

Оберегом можемо вважати й орнаменти, пов'язані з хвойними рослинами: "сосонки", "ялинки". Іноді самі зображення нічого спільного з хвойними деревами не мають, приміром, мотив "сосонки" більше подібний до меандру. Тому ми припускаємо, що в даному випадку символіка мотиву може виводитися з поняття "вічність", "безкінечність" (що є основним значенням меандру), а за аналогією з вічнозеленою хвоєю сосни могло привести до появи подібних назв. Крім того, хвойні дерева здавна є оберегами від "нечистої сили", що також могло спричинити використання їх в орнаментах вишивки на одязі [6].

Хміль – давня священна рослина, яку використовували для виготовлення ритуальних напоїв; в українському фольклорі він зазвичай символізує пишність, буяння, розквіт, молодість ("буйний хміль", "хміль зелененький"). Хміль у вишивках на сорочках часто бачимо не лише на плечових уставках (поликах), а й на подолі; цей орнамент завершує нижній рівень одягу, таким чином забезпечуючи зв'язок людини із землею. Тут виділяється специфічна символіка загалом усіх зображень в'юнких рослин — вони могли перебирати на себе символіку хвилястих геометричних орнаментів ("безконечників" тощо), які означали зв'язок води із землею, та меандрів, які через свою безкінечність замикали коло і відділяли безпосередній простір людини від довколишнього світу. Загалом же цей мотив, вишитий у комплексі з іншими орнаментами, міг означати зміну пір року, молодість або зрілість (у залежності від окремих нюансів зображення), пишність, здоров'я. У молодих жінок орнамент "хміль" (разом із геометричними ромбічними орнаментами), вишитий на сорочці, міг призначатися для посилення дітородних функцій

(адже існують припущення, що в'юнкі рослини могли асоціюватися не лише з водою, а й із зображенням змії, яка є символом чоловічого начала).

Одним із вельми поширених орнаментів у ХІХ ст. стає мотив "виноград" ("виноградна лоза", "горішками виноград" тощо), який і досі є одним із найчастіше вживаних у вишивках на одязі майже всіх регіонів України. Причому ще в середині ХІХ ст. цей малюнок мав геометричні форми, і лише на початку ХХ ст. набув натуралізованих обрисів, перетворившись на детальні сюжетні зображення виноградних грон або композиції з переплетеної виноградної лози. Цей мотив, за нашими спостереженнями, досить поширений на правому березі Дніпра, у південних регіонах України, на Буковині (там вважають, що це вплив молдавських традицій). Характерно, що цей орнамент досить часто використовують нині для весільного одягу, що дає нам можливість провести аналогії з весільними обрядовими піснями, де виноград асоціюється з веселим, добрим життям [6].

У вишивках **зооморфних** (тваринних) орнаментів зображувались: кінь, заєць, риба, жаба; з птахів — півень, сова, голуб, зозуля; з комах — муха, метелик, павук, летючі жуки. У багатьох випадках зооморфні орнаменти є своєрідними, властивими конкретній вишивальниці, зображеннями, у яких відбивається її індивідуальне бачення візерунка. Своє втілення образи перепелички, голубки, пави найчастіше знаходять на рукавах весільних жіночих сорочок, де ці птахи подаються лише у парі. Власницею такої сорочки могла бути лише одружена жінка.

В Україні налічувалось близько 100 видів і технічних прийомів вишивання (гладь, хрестик, низь, мереження, бігунець, плетіння тощо). Композиційне вирішення української вишивки відзначається безмежною фантазією, колоритом. І все ж переважає стрічкова, букетна і вазонна композиції. Відповідно до етнографічних особливостей вишиванки виявляють чимало регіональних відмінностей. «У гуцульському орнаменті, наприклад, можна побачити чіткі геометричні форми гір, що відрізняються від рівнинного орнаменту. Така різноплановість свідчить про відтворення насамперед природних умов місцевості у вишивці» [3]. У північних регіонах Полісся поширювалися прямолінійні геометричні орнаменти, виконані у червоному кольорі, на Волині – двоколірні (червоний і синій), на півдні Полісся – білими нитками. Самобутньою є і полтавська вишивка з рослинними орнаментами синього, коричневого, білого кольорів. Ця ажурна ниткова композиція надає сорочці ніжності й оригінальності. Притому українські вишиванки мають один спільний для всіх земель стиль, так що їх неважко розпізнати серед вишиванок інших народів. Архаїчні зразки, зазвичай одного кольору, відомі були на Поліссі, Волині й Бойківщині. Строго геометрична низь поширена на Гуцульщині, Поділлі, Полтавщині. Сильно стилізовані рослинні мотиви властиві для Побужжя, Волині, Поділля, Буковини. Більше рослинного характеру, з натуралістичним і мальовничим трактуванням вишиванки Київщини і особливо Полтавщини. Мережка і загалом ажурні вишиванки відомі на Полтавщині, середньому Поділлі й Покутті. Кольори української вишиванки загалом відомі в обмеженій

кількості й гармонійних сполуках. Найбільше уживані чорна і червона барва або чорна, гарячо-червона і тепла жовта. Часами долучаються до того, у невеликій кількості, зелена й синя. Рідко вживають срібну, золоту і сіру нитки. Взагалі багатство барв збільшується з півночі на південь. Кожна вишиванка своєю технікою, композицією, мотивами й кольорами відповідає своєму призначенню. Спеціальні мотиви вживалися для чоловічих сорочок, інші — для жіночих і дитячих або для людей старших і молодших. Різноманітність українського орнаменту пояснюється ще й економічним становищем областей та приналежністю представників інших національних меншин. Відмінні мотиви і барви для рушників та обрусів, для речей буденних, весільних і жалобних.

Та не лише візерунок, а й кожен колір несе в собі потужну енергетику, символіку, і тим самим впливає на власника вишиванки.

Червоний підсилює енергію. Найчастіше він присутній на весільних чоловічих сорочках. Такий життєрадісний орнамент символізує любов, пристрасть та агресію. Оскільки він стимулює всі функції, надто активним людям його не радять.

Білий – символ кохання та невинності.

Жовтий – означає радість. Підсилює веселий норов і відкритість людини. Такі відтінки переважають на Гуцульщині, оскільки саме гуцули славляться своєю щирістю та комунікабельністю.

Оранжевий розміщували у межах дітородного центру. У вишивках зустрічається нечасто – його більше використовують як акцент, який підсилює життєву енергію.

Вишневий та коричневий вважають енергетично важкими кольорами-вампірами. У вишивках вони не домінують, але на Полтавщині зустрічаються як акценти, оскільки там фарбували нитки дубовою корою.

Блакитний, зелений та рожевий символізують духовний спектр. Ці кольори переважають на Поділлі та Бойківщині і вважаються благодатними, сприяють спокійному життю.

Синій символізує воду, тобто жіноче начало. На Київщині на вишивках переважають сині та червоні кольори.

Фіолетовий – найбільш благодатний колір, що тонко поєднує чоловічу та жіночу сутність. З давніх зразків української вишивки відомо, що саме такі відтінки полюбили діти та вагітні жінки.

Чорний – поглинаючий. Колір закритості, який свідчить про те, що людина прагне замкнутися в собі. Вишивальниці часто трактують його як колір землі, хоча найчастіше одяг із чорним орнаментом вдягали під час посту.

Безперечно, своє пояснення мають й інші особливості декорування чоловічого та жіночого одягу. Варто лише глибше збагнути те, про що співається в наших родинно-обрядових піснях, що розігрується у наших весільних обрядах. А якщо врахувати ще і те, що має своє значення й регіон та соціальний і сімейний стан власника одягу, то розкриється не одна

сторінка нашої прадавньої культури, яку безумовно слід вивчати, наслідувати і збагачувати.

Література

1. Аиброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ «ромб с крючками» // Советская археология. – 1965. – № 3. – С. 14-27.
2. Волков Ф.К. Отличительные черты южно-русской народной орнаментики // Труды III Археологического съезда в Киеве. — К., 1878.— Т.1. – С. 320–322, 324.
3. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк: Вежа, 2000.
4. Голан А. Миф и символ. – М., 1993. – С. 24.
5. Давидюк В. Чоловічі та жіночі узори в народному вбранні. – Луцьк: Видавництво «Волинська обласна друкарня», 2005. – 44 с.
6. Нікішенко Ю. Символіка українських орнаментів української вишивки на одязі початку ХХ ст. // Наукові записки. Теорія та історія культури. – № 19. – 2003. – С. 30.
7. Николаева Т. Украинская народная одежда. – Київ: Наукова думка, 1988.
8. Щербаківський Д. До символіки орнаменту. — Архів Д. Щербаківського – Архів Інституту археології НАН України. Ф. 9. – Справа № 187.